

**Miroslav Bertoša, *Trošenje života. Gdje li je život što ga izgubih živeći?*,
Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2023., 492 str.**

Trošenje života. Gdje li je život što ga izgubih živeći? posljednja je knjiga *professora emeritusa* Miroslava Bertoše koja je posmrtno objavljena 2023. Nastala je uslijed iznimnoga napora pri stvaranju novoga rukopisa nakon što je gotovo dovršen tekst pod istim naslovom u trenu nestao s njegova računalnog zaslona početkom 2022. No kratkotrajni očaj zbog izbrisanoga trogodišnjeg truda zamijenila je odluka o pisanju nove knjige, čiji je sadržaj nedvojbeno drugačiji, a dovršena je u fazi promjene autorove životne stvarnosti popraćene zdravstvenim pogoršanjem. Unatoč posustajanju tjelesne snage i gubitku »nekadašnje izvorne životnosti«, *osjećao je snažnu volju koja je bila »motor (njegova) života«* te je nastojao zaštititi i iskoristiti njezin »tinjajući plamičak«. ¹ Iz samoga »Epiloga« doznajemo da je zacrtane planove potisnula galopirajuća starost kao »nedvojben završni čimbenik koji pridonosi (...) da se u ljudskoj nutрини preostale snage i vrline *satiru same u sebi!*«: »sustavno poništava moje nekadašnje potencijale, pokušava isprazniti moju bogatu emotivnu i intelektualnu nutrinu, poništiti autentična postignuća koja sam nadograđivao cijeli život«. ²

Knjiga se sastoji od niza poglavlja koja mogu funkcionirati i kao samostalne cjeline. S obzirom na njezinu tematsku i žanrovsku višeslojnost, nije ju moguće jednostrano čitati i pisati klasičan prikaz jer nadilazi razinu jednosmjernoga interpretiranja. Stoga sam izabrala historiografski pristup koji mi se činio najzanimljivijim, a u kojemu se ogleda osebujan literarni senzibilitet i neosporan narativni talent Miroslava Bertoše koji nije bio samo vrstan povjesničar s izgrađenom šezdesetogodišnjom znanstvenoistraživačkom djelatnošću nego i »čovjek pera i književnog izraza« »zagledan u prozu i poeziju«. Bio je istodobno čitatelj i arhivskih dokumenata i umjetničke književnosti koju je smatrao važnom za pisanje, razumijevanje i interpretiranje prošlosti. Čitanje je doživljavao kao mentalnu i sveukupnu životnu samoizgradnju. U svojim je tekstovima napominjao kako je čitav život bio i ostao – čitač, čitalac, čitatelj, odnosno *homo ludens* preobličen u čitatelja proizišloga iz istoimene znamenite studije nizozemskoga kulturnog povjesničara Johana Huizinge. ³ Doživljavao se i predstavljao kao »introvertni tragatelj« koji ponire u dubinu pisane riječi i svjetova raznih autora u potrazi za »'virtualnim' prostorima slobode duha«, širokom lepezom doživljava, emocionalnih stanja, drugačijih misli i ideja utjelovljenih u retke knjige:

Sažetak moje »intelektualne biografije« može se svesti na tri usporedne opstojnosti: bijah oduvijek *lector ludens*, opsjednuti igrač-čitatelj, *scriptor ludens*, uočavatelj

¹ Miroslav BERTOŠA, *Trošenje života. Gdje li je život što ga izgubih živeći?*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2023., str. 477.

² *Isto*, str. 470.

³ Johan HUIZINGA, *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri* (prev. Ante Stamać), Matica hrvatska, Zagreb 1970.

stvarnosti i opisivatelj arhivskih zapisa, a sada postadoh *senex ludens* čudnih želja da vlastitu starost očitam u njezinim fragmentarnim ostacima.⁴

Za Miroslava Bertošu čitanje je predstavljalo »život unutar života, jedan od – (...) izvanredno važnih – slojeva opstojnosti«, »snažan pomoćni motor (...) bitka«.⁵ Njegova posljednja knjiga, *Trošenje života. Gdje li je život što ga izgubih živěći?*, temelji se na dnevničkim zapisima o nagomilanim doživljajima preostalima u sjećanju na desetljeća provedena u čitanju. Brojne uspomene i sjećanja nestaju ili se mijenjaju, »to što se vraća tek su djelomični otisci, tragovi nečeg što je bilo, što je napustilo svoje ishodišne prostore, što se iskorijenilo i dijelom zagubilo«,⁶ ali predstavljaju blago vlastita duševnog života, »dokument vremena«.⁷ Navodi da je u knjizi pokušao opisati čitateljsku strast i obrazložiti žanrovske odabire u potrazi za vrhunskim užitkom teksta. No zapisana sjećanja štošta otkrivaju i o njegovoj osobnoj povijesti, stoga navodi da objašnjavaju i njemu i čitateljima kako je i zašto odabrao povijesnu struku. Opisivanjem vlastitih doživljaja i refleksija trudio se uspostaviti intimniji odnos s proživljenim iskustvom i oblikovao svojevrsni duhovni autoportret. Okupljanjem životnih fragmenata, njihovim rekonstruiranjem i ponovnim izgrađivanjem stvara *autobiografiju nutrine*, donoseći cjelovitu sliku o svojem unutarnjem svijetu i čitateljskome duhu:

Tako je dnevnik – točnije dnevnicu u pluralu, stilski i sadržajno različiti – premda predstavlja osjetljivo, emocionalno i intimno krhko intelektualno, mentalno, u manjoj mjeri umjetničko spisateljsko tkanje (uz izuzetke kada je riječ u velikim talentima), postao sjajno mjesto za razotkrivanje osobnih doživljavanja svijeta, napose za opisivanje autorove nutrine u ozračjima svakodnevice.⁸

Trošenje života uklapa se u kategoriju *asocijativne autobiografije* u kojoj prevladava fragmentarno, *prisjećajuće pripovijedanje*, »obilježeno *sindromom naknadne pameti*«, stvarajući »autobiografski okvir životne priče koji se sastoji od pojedinačnih, u sjećanju obnovljenih scena«.⁹ Stoga ne slijedi kronologiju, već referentnim odnosom prema predmetima, osobama ili događajima propituje osobni život.¹⁰ Narativnim postupcima introspekcije i autoreferencijalnosti oblikuje autobiografsko *ja*. Svaka, mahom književna, asocijacija stvara zaseban narativni odsječak unutar kojega se uspostavlja samostalna vre-

⁴ Miroslav BERTOŠA, »Dnevnik intimnog čitanja: 'Ne budite mučeničko roblje vremena – čitajte!«, *Forum – mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, god. LVI., knj. LXXXIX., br. 4 – 6, Zagreb, travanj – lipanj 2017., str. 509.

⁵ ISTI, *Trošenje života*, str. 440.

⁶ Mirna VELČIĆ, *Otisak priče: intertekstualno proučavanje autobiografije*, »August Cesarec« – Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 1991., str. 109.

⁷ Miroslav BERTOŠA, *Kruh, mašta & mast: prizori i memorabilije o staroj Puli (1947. – 1957.)*, Durieux, Zagreb 2007., str. 242.

⁸ ISTI, *Trošenje života...*, str. 290.

⁹ Helena SABLJIĆ TOMIĆ, *Intimno i javno: suvremena hrvatska autobiografska proza*, Naklada Ljevak, Zagreb 2002., str. 20.

¹⁰ *Isto*, str. 63.

menska dinamika.¹¹ Esejističkim pretapanjima i isprepletanjem čitalačkih promišljanja s odjecima minulih doživljaja nastojao je pronaći svoj odgovor na pitanje *Zašto živimo?*, što je poistovjećivao s odgovorom na pitanje *Zašto čitamo?*

Uz književnost ga je osam dugih desetljeća vezivala neopisiva strast čitanja, »zdrava opsesija knjigama«, pri čemu se vodio načelom *Nulla dies sine linea*, nastojeći održavati svoj uobičajen dnevni ritam čitanja. U njemu je pronalazio sredstvo za uspostavljanje unutarnje ravnoteže i odskočnicu životnih uzleta. Čitajući i doživljavajući misli drugih autora, i mentalno i emotivno sudjelovao je u recepciji književnoga teksta. Dospijevao je u raspoloženja kakva – prema njegovim riječima – ne bi mogao proizvesti isključivo vlastitom strujom svijesti. Time je otvarao prostor prema novim emocionalnim prostranstvima i duševnim senzacijama.

Knjige je doživljavao kao oblik idealnoga bijega od stvarnosti u intimnost i privatnost, kao »neprobajnu utvrdu svoje individualnosti« i mentalnoga opuštanja, »nezamjenjivo prirodno izletišta za poništavanje negativnih naslaga života«. ¹² Tu je temeljnu ideju obznanio u članku pod naslovom »U zaštitničkom okrilju književnosti«, koji je 2002. tiskan u pulskome dnevniku *Glas Istre* u kojem je objavljivao tjedne kolumne. Navodi da se pedesetih godina 20. stoljeća generacijski bijeg u okrilje pisane riječi događao spontano, istodobno i svjesno i nehotično, kada su počele pristizati ideje sa Zapada. Tada su ga zaintrigirale knjige francuskih pisaca egzistencijalističkoga kruga koje su otvoreno svjedočile o ljudima i njihovim problemima te je osobnu biblioteku počeo doživljavati kao »ugodnu i dobro zaštićenu kolijevku duha«. ¹³

Tu je ideju razradio u knjizi *Kruh, mašta & mast*, objavljenoj pet godina kasnije, u kojoj iznosi osobnu povijest Pule u godinama nakon Drugoga svjetskog rata, koja je zabilježena u njegovim vlastitim sjećanjima. Budući da su kasne četrdesete i rane pedesete godine u Puli protjecale u znaku velikih društveno-političkih i etničkih promjena, ističe da je dolaskom u prvi razred Hrvatske gimnazije postupno prestao dio njegova života koji se odigravao na ulici, kada je bio dijelom »puležanske« skupine *muli de Siana*:

Ulica je bila poligon igara, *agona*, natjecanja i pubertetskoga sazrijevanja, nikako ne politike i ideologije. ¹⁴

Bio je to »puležanski« ulični govor djece doseljenih istarskih Hrvata, kojima je materinski jezik bio hrvatski, najčešće čakavski dijalekt. (...) Bio je to prestižni jezik, nezamjenljiv u desetljeću 1947. – 1957. ¹⁵

¹¹ *Isto*, str. 32.

¹² *Isto*, str. 516.

¹³ Miroslav BERTOŠA, »U zaštitničkom okrilju književnosti«, *Glas Istre*, god. LIX, br. 216 (Pula, 12. VIII. 2002.), str. 8.

¹⁴ ISTI, *Kruh, mašta & mast...*, str. 202.

¹⁵ *Isto*, str. 209.

Sve do biološkog i psihološkog prijelaza u novi život, u novi svijet, bili smo i ostali – »muli di strada«.¹⁶

U gimnazijskim danima, zajedno sa svojim vršnjacima, odlučio se skloniti u literarni mikrosvijet te je počeo objavljivati tekstove u srednjoškolskim listovima *Polet* i *Istarski borac*. Čitanje je bivalo velikom opsesijom ondašnje skromne, materijalno i duhovno siromašne svakodnevice, a Miroslav Bertoša sve je više postajao introvertni čitatelj kojemu su knjige označavale utočište ispunjeno sadržajima slobodnih asocijacija, misli i ideja, oazu bez značajnijega vanjskog utjecaja i nadzora.¹⁷

Spomenuta promišljanja možemo usporediti s onima izrečenima u *Trošenju života*. Brojne formulacije svjedoče o tome da je u književnome, esejističkom i publicističkom štitu pronalazio sigurno mjesto u kojemu se »životarenje i preživljavanje pretvara u snažnu i poticajnu puninu života«.¹⁸ Prepuštajući se vrtlozima beletrističkih djela, pronalazio je nove intelektualne izazove, ali i osjećaj mentalnoga sklada i unutarnjega smirenja u trenucima nanesene nepravde. Naglašavao je da su ga knjige duga desetljeća štatile od mnogih vanjskih nasrtaja, mržnje i mrzovolje onih koji ne podnose drugačija stajališta, drugačiji pogled na svijet ili bilo koji oblik drugosti. Stoga je jedino u čitanju prepoznao sklonište od straha, tjeskobe, nevolja i opasnosti koje će njegovu egzistenciju obraniti od svih vanjskih prijetnja, no tu kvalifikaciju iznosi bez ikakva konkretiziranja, ne osvrćući se ni na koji primjer:

Čitanje knjiga nikad nije samo osebujni »bijeg« od stvarnosti, ono je i traganje za mogućim varijacijama života, ali i priželjkivanim putovima osobnih egzistencija, u krajnjoj crti prema potajnim željama, nadama i sanjanim ostvarenjima u budućim desetljećima koja su se ukazivala pred nama...¹⁹

Miroslav Bertoša čitanje je shvaćao kao jedno od temeljnih ljudskih prava. Bio je neprijeporan knjigoljubac, fanatičan čitatelj uronjen u stranice koji je knjige doživljavao poput »živog pijeska u koji su svi bibliofili (...) osuđeni prije ili poslije – potonuti!«²⁰ Čitanje mu je predstavljalo najdinamičniju i najčvršću životnu konstantu otvarajući nove problemske, spoznajne i doživljajne vidike, ali i labirinte vlastite unutrašnjosti. Osobnu biblioteku smatrao je prostorom opstojnosti, nadahnuća i mentalne energije. Knjige su postale njegova »duševna hrana«, »uzorita bića« veličanstvenoga *Knjigograda* koji detaljno opisuje na stranicama svoje posljednje knjige, a krasi ga više od 55 000 knjižnih izdanja (!):

U mojem *Knjigogradu* vlada ozonsko ozračje biofilije (...). *Knjigograd* je moj *topos*, *u-topos*, *Librotopos*, *Libroutopija*... (...) Bar ga tako doživljavam u

¹⁶ *Isto*, str. 184.

¹⁷ *Isto*, pogl. »Pobjeći od stvarnosti, skloniti se u literaturu«, str. 301–308.

¹⁸ ISTI, »Dnevnik intimnog čitanja...«, str. 516.

¹⁹ ISTI, *Kruh, mašta & mast...*, str. 312.

²⁰ ISTI, *Trošenje života...*, str. 20.

dubinama mentalnih uгода, a i u tjelesnim treperenjima kada u njemu boravim. Sada u godinama koje se nezaustavljivo nižu, u sve dubljoj starosti – na pragu druge polovice osamdesetih – *Knjigograd* je doslovce postao moj cjelodnevni duhovni boravak.²¹

S obzirom na bogatstvo knjižne građe može se usporediti s privatnom bibliotekom talijanskoga književnika Umberta Eca koja je žanrovski bila vrlo raznolika, a brojila je do 50 000 naslova. Eco je isticao da su knjige neka vrsta životnoga osiguranja; one vole nered, uživaju u tome da budu iskorištene, da se po njima piše i podvlači, u suprotnome ničemu ne bi služile, osim skupljanju prašine.²² Govorio je da je čitanje »put u besmrtnost« koje produžava život,²³ a njegov postulat »Tko ne čita, živi samo jedan život: vlastiti«²⁴ nesumnjivo se podudara i sa životnom filozofijom Miroslava Bertoše. Obojica vlastitu biblioteku nisu smatrala samo mjestom na koje odlažu pročitane knjige nego i one kojima će se moći posvetiti u budućnosti ili čiji su ih pisci i sadržaji neodoljivo privlačili te su ih zbog čitalačke strasti željeli posjedovati.²⁵

Prof. Bertoša bio je izvrstan poznavatelj hrvatske historiografije, ali i suvremenih strujanja u europskoj historiografiji, posebice u Italiji i Francuskoj. Osobito je cijenio metodološke i teorijske postavke pojedinih predstavnika francuske škole *Annales* i *nove historije*, bivajući pozornim čitateljem njihove multidisciplinarnе historiografske produkcije, no uvijek gradeći osobni pristup i model rada:

(...) nastojao (sam) što više dokazati znanstvenu snagu francuske *Škole Annales* i njezinu programsku usmjerenost na analizu društvenih struktura, na svakodnevni život u njegovoj punini, uključujući i sudbine nepoznatih pojedinaca, običnih ljudi u previranjima, pometnjama, neredu i kaosu prijelomnih stoljeća europske povijesti.²⁶

Krenuo sam historiografskim smjerom francuskih analista i slijedio *Školu Annales* i njoj bliske znanstvenoistraživačke obrasce i u tome do danas ostao dosljedan, unatoč činjenici da je koncem devedesetih, a navlastito od početka novoga stoljeća, taj smjer izgubio nekadašnji prestiž i više ne pripada avangardi. Unatoč tomu, uvjeren sam da metodologija francuskih analista ni izdaleka nije iscrpljena, da

²¹ Isto, str. 431.

²² Umberto ECO, »Leggere i libri coi polpastrelli«, u: *La Bustina di Minerva*, Bompiani, Milano 2000., str. 157.

²³ ISTI, »Perché i libri allungano la nostra vita«, u: *La Bustina...*, str. 231.

²⁴ »Chi non legge, a 70 anni avrà vissuto una sola vita. Chi legge avrà vissuto 5000 anni. La lettura è un'immortalità all'indietro.« Ilaria GRECO, »Umberto Eco – in morte di un filosofo«, *Recensionilibri.org* (<https://www.recensionilibri.org/2016/02/umberto-eco-in-morte-di-un-filosofo.html>, pristupljeno 11. travnja 2024.).

²⁵ EKO [ECO], *O književnosti* (prev. Milana Piletić), Narodna knjiga – Alfa, Beograd 2002., str. 124; BERTOŠA, *Trošenje života...*, pogl. »Pedeset tisuća knjiga u jedanaest soba na policama i po podu«, str. 430 – 431.

²⁶ BERTOŠA, *Trošenje života...*, str. 214.

Škola Annales i nije do kraja iskoristila zacrtane postavke, da još uvijek posjeduje znanstvenu snagu i vitalnost za pristup novim tumačenjima nekadašnje zbilje.²⁷

Pored metodološkoga pristupa francuskih *analista*, naglašava i iznimnu važnost književnosti koja je utjecala na njegove metode istraživačkoga rada kao povjesničara, vlastita promišljanja i sposobnost razumijevanja prošlosti. Rad u arhivu bio je za njega prepun emocija i intelektualnih saznanja, pri čemu je bio usredotočen ne samo na čitanje arhivskih spisa kao vrela za historiografsko istraživanje nego i za literarno doživljavanje stvarnosti, nastojeći zabilježiti svaki prizor. U fondovima sudskih spisa pronalazio je neočekivane priče iz svakodnevice koje svjedoče o kolektivnim i pojedinačnim sudbinama. Zahvaljujući čitalačkome talentu, razvio je znanstvenu intuiciju za istraživanje povijesti ljudske egzistencije u istarskim gradskim i seoskim sredinama te je pomno iščitane arhivske dokumente nastojao esejizirati i literarizirati:

Osobno, ostajem mišlju povezan s metodološkim pristupom analista i kada čitam neki spis iz arhiva, doživljam ga kao društveno, gospodarsko i mentalno tkivo koje valja učiniti živim i udahnuti mu obilježje epohe iz koje je potekao. I ponovit ću misao Marca Blocha – *pazimo da našoj znanosti ne oduzmemo njezin dio poezije* – koja je bila i ostala moja misao vodilja. Doživljam to Blochovo duboko, slojevito i *fluidno* upozorenje pri svakom čitanju nove arhivske priče...²⁸

Kao osebujni čitatelj i čitač, uranjao je u tekstove čitajući uz nezaobilazan alat – olovkom je po rubovima osobnih knjiga ispisivao komentare, asocijativne misli i dojmove polemizirajući s autorom ili izražavajući prožimanje i poistovjećivanje sa sadržajem, nastojeći ih tako višeslojno iščitati, ali i dubinski proživjeti. Užitek čitanja povezivao je s komentarima koje je zapisivao za buduća listanja i prisjećanja, kako bi se u bilo kojem trenutku mogao vratiti na one stranice koje su u njemu izazvale ushićenje i ostavile dublji trag u pamćenju. Nazivajući se zadivljenim *librofagom* koji neobuzdanim nagonom čita i kupuje knjige, isticao je vlastitu »zanesenjačku posesivnost«, odnosno poriv za njihovim posjedovanjem: »...osjećao sam da knjiga mora biti *moja* i *meni* na raspolaganju, da po njezinim bjelinama mogu unositi bilješke i primjedbe...«²⁹ Spoznao je da takav prisni odnos nije moguće doživjeti u javnim knjižnicama jer ondje ne bi mogao emotivno prodrijeti u tajanstvene slojeve knjige niti prepoznati snagu autorove poruke.

Navodi da je bez čitanja nemoguće pisati i obratno jer su istinski pisci ujedno i pasionirani čitatelji koji čitaju kako bi što uspješnije pisali. Nije podlijegao pojedinim žanrovima ili književnim imenima, već ga je privlačila unutarnja zagonetna kvaliteta knjige te je njegov omiljeni pisac uvijek bio onaj kojega je trenutno čitao. Često je naglašavao da je kućnu biblioteku obogaćivao prijevodima istih naslova jer ih je svakim ponovnim čitanjem mogao doživjeti iz različitih perspektiva. S godinama jačao je njegov dojam da knjigu

²⁷ *Isto*, str. 257 – 258.

²⁸ *Isto*, str. 258.

²⁹ *Isto*, str. 441.

nikad nije moguće dokraja potpuno iščitati. Višekratna čitanja otkrivaju ono nezapaženo u prijašnjim čitanjima, nove dimenzije djela, nova doživljajna iskustva i nesagledive »mentalne pejzaže«. Svaki je tekst doživljavao »plivajući u valovima i virovima asocijativnih strujanja«,³⁰ povezujući ih s osobnim domišljanjima i sadržajima pročitanih knjiga koji izviru iz memorije. Sartreovski rečeno, čitanje je za njega bilo usmjereno stvaranje; ono je neponovljivo i bezgranično. Svakim novim čitanjem otvaraju se mogućnosti stvaranja novih smislova djela, ali i razvoja vlastite osobnosti. Za argentinskoga pisca Jorgea Luisa Borgesa upravo je čitatelj taj koji »udahnuje život književnim djelima«,³¹ što se nesumnjivo može primijeniti na Miroslava Bertošu.

Nastojao je zanesenjački nabavljati djela zbog osobne žudnje, intelektualne radoznalosti i otkrivanja pogleda na svijet u kojemu je zapravo pronalazio sebe. Najljepše se osjećao prepuštajući se unutarnjemu svijetu i doživljavajući čitanje kao egzistencijalno stanje: »Volim potonuti u ponore vlastite ljuštore, u *ambise* samotnjačke odvojenosti...«³² Povlačenje u kontemplativnu osamu smatrao je najvjerodostojnijim dijelom postojanja u kojemu se proživljava izmaštani život, potiče samopromatranje i samoanaliza. Čitanje u samoći jačalo je njegovu svijest o sposobnosti prevladavanja mnogih životnih nedaća te je oslobađalo duh vanjskih pritisaka. Čitajući pisce koji su privlačili njegovu pozornost, u njihovim je tekstovima prepoznavao misli koje su se podudarale s njegovima. Poticale su ga ne samo na dublje spoznavanje vanjskoga svijeta nego i na otkrivanje onoga vlastitog:

(...) jednako »ja« kao čitatelj hladnih prosudbi, usto i kritički povjesničar, kao i emocionalno zaigrani *Lector Ludens*, moje »drugo ja« – prepoznamo u svakoj pročitanoj knjizi. Ono što me iščuđuje zapravo je činjenica da se prepoznam i u knjigama koje nisam pročitao! (...) Traženje sebe, onog dvostrukog, postala je i neka moja osebujna igra: pažljivo slijedim retke teksta u očekivanju kada ću u autorovoj priči ugledati riječ, rečenicu, odlomak cjeline..., mjesto u kojem ću se diskretno uvući u piščeve misli i postati dijelom zbivanja ili bar njegova trenutnog razmišljanja.³³

S time u svezi spominje Jean-Jacquesa Rousseaua kao jednoga od autora najbližih njegovu senzibilitetu, shvaćanju i doživljavanju života. Smatrao ga je vrlo poticajnim za prepuštanje mentalnim i emocionalnim uzbuđenjima, a kao čvrsti početni čitalački temelj autobiografske proze izdvaja njegove *Ispovijesti*.

Prof. Bertošu oduševljavali su trenutci kada je nailazio na književne likove, ljubitelje čitanja i nabavljanja knjiga koji su izricali razmišljanja slična ili jednaka njegovima. Među istomišljenicima izdvaja argentinskoga pisca i bibliofila Alberta Manguela, kojemu je privatna biblioteka također predstavljala svojevrsni »oklop«, mjesto mira i utjehe u kojemu je

³⁰ *Isto*, str. 258.

³¹ Danko PLEVNIK, *Fortuna čitanja*, Hrvatsko čitateljsko društvo, Osijek 2006., str. 81.

³² *Isto*, str. 434.

³³ *Isto*, str. 442.

»svaka knjiga bila svijet za sebe«. ³⁴ Ukazivao je na beskonačnost čitanja ističući da se knjiga i čitatelj nesvjesno isprepleću stvarajući nove razine značenja i postajući jedno. K tomu fizičko posjedovanje knjiga postaje sinonim za osjećaj intelektualnoga razumijevanja, ³⁵ stoga je slijedio Polonijevo geslo iz Shakespeareova *Hamleta*: »Nemoj biti ni uzajmitelj ni posuditelj.« ³⁶ Pozivajući se na kanadskoga esejista Stana Perskyja, navodi da »za čitatelje postoji milijun autobiografija, jer nam se čini da nalazimo, u knjizi za knjigom, tragove naših života«. ³⁷

Čitajući njegovo djelo *Dok pakiram svoju biblioteku*, koje govori o osebjunome čitateljskom životu, spoznajemo kako se poistovjećivao s tvrdnjom da knjige iz privatne biblioteke određuju karakter onih koji ih posjeduju. Tako postaju pravim ogledalom čitatelja koji se s godinama neprestano mijenja. Smatrao je da nas knjige mogu utješiti, poput prosvijećenoga razgovora, zato što ih zapravo ne posjedujemo, već one posjeduju nas. ³⁸ Poput Manguela, i Miroslav Bertoša kao savršenoga čitatelja izdvaja Cervantesova Don Quijotea, odnosno Alonsa Quijana koji je »*možda prvi lector ludens i veliki ludički čitatelj knjiga i stvarnosti*«. ³⁹

Veliku je pozornost prof. Bertoša posvetio i romanima španjolskoga pisca Enriquea Vila-Matasa u kojima propituje smisao pisanja i relevantnost čitanja, a koje je u mnogočemu smatrao bliskima vlastitu načinu razmišljanja:

(...) u njegovim knjigama otkrivam, zapravo prepoznajem, ono što već nosim u sebi a da to ne bi nikad izbilo na površinu moje svijesti da ne čitam pažljivo njegova prevedena djela. Ipak me iznenađuje činjenica da svoju emotivnu i mentalnu nutrinu pronalazim i iščitavam u tuđim tekstovima. (...) Uostalom, i sâm Vila-Matas otkriva zašto pisci pišu: *Piše se kako bi se uhvatilo čitatelja, ovladalo njime, zavelo ga se, podvrgnulo našoj volji, kako bismo ušli u duh druge osobe i ondje ostali, ganuli je, osvojili...* ⁴⁰

U *Montanovoj bolesti* ukazuje na književnost kao prostor slobode i maštanja bez kojega život nema smisla, čime se s individualnoga prelazi na masovni, civilizacijski fenomen. Posebnu važnost u romanu ima pisanje dnevnika kao ključnoga književnog oblika koji postaje pokušajem spasa od zaborava jer »bez ruševina tih sjećanja, bez pamćenja, život bi bio još tjeskobniji, iako je možda još tjeskobnije shvatiti da što naše pamćenje više raste,

³⁴ Alberto MANGUEL, *Povijest čitanja*, Prometej, Zagreb 2001., str. 23, 26.

³⁵ *Isto*, str. 256.

³⁶ ISTI, *Dok pakiram svoju biblioteku: elegija i deset digresija* (prev. Tomislav Kuzmanović), Fraktura, Zaprešić 2019., str. 25.

³⁷ ISTI, *Povijest čitanja...*, str. 22.

³⁸ ISTI, *Dok pakiram svoju biblioteku...*, str. 56 – 58.

³⁹ Usp. BERTOŠA, *Trošenje života...*, str. 150 – 151; MANGUEL, *Dok pakiram svoju biblioteku...*, str. 58 – 59.

⁴⁰ BERTOŠA, *Trošenje života...*, str. 275.

više raste naša smrt«.⁴¹ U navedenim Vila-Matasovim promišljanjima Miroslav Bertoša pronalazi poveznicu s francuskom spisateljicom Annie Ernaux koja je svoj intimni dnevnik *Godine* uspjela pretvoriti u roman, a u kojemu upozorava kako je potrebno »sačuvati nešto od vremena u kojem više nikad nećemo biti«⁴² jer »sjećanje nikad ne staje. Sparuje mrtve i žive, stvarna bića i bića iz mašte, san i povijest.«⁴³ Iako je riječ o autobiografskoj prozi, nastojala je rekonstruirati »neko zajedničko vrijeme«, stoga iz njezina intimnoga, pojedinačnog sjećanja izvire »proživljena dimenzija povijesti«⁴⁴ kao dio kolektivne memorije:

U sebi smo pak nosili golemo i mutno sjećanje na svijet. Od gotovo svega ostale su nam samo riječi, pojedinosti, imena (...) No to nisu bile prave uspomene, uspomena smo uporno nazivali nešto drugo: markere epohe.⁴⁵

Budući da su Ernaux i prof. Bertoša – inače gotovo vršnjaci – pedesete i šezdesete godine 20. stoljeća proživljavali u drugačijemu društveno-političkom i kulturnom ozračju, bio je zapanjen činjenicom da im je zajedničko zanimanje za egzistencijalne teme i razne sastavnice onodobnoga kulturnog, književnog i političkog života: »Kao da nas je zbližavala neka nedokučiva *biološka žudnja* za odrastanjem, neka civilizacijska *genetika sazrijevanja*, neki sveopći *duh vremena!*«⁴⁶

Čitateljski zanos ispunjavao je Miroslava Bertošu i tijekom iščitavanja eseja Marcela Prousta *O čitanju* u kojemu govori o moći »magičnih ključeva čitanja« koji djeluju kao stvaralački poticaj za otkrivanje i razvijanje snage naše senzibilnosti, otvarajući nam vrata intelektualnih predjela do kojih inače ne bismo znali sami doprijeti.⁴⁷ Isticao je da se čitanje ne može izjednačiti s razgovorom jer nam potonji ne ostavlja mogućnost uživanja u intelektualnoj moći u okvirima samoće.⁴⁸ Služeći se »esejističkim pretapanjima« pri oživljavanju sjećanja na proživljene događaje u proteklim desetljećima, prof. Bertoša nastojao je pronaći odgovor na »od života neodvojivo i u samu njegovu bit utjelovljeno pitanje: što sam sve izgubio živeći kao što sam živio?«⁴⁹ Premda je razvidna njegova referenca na Proustov romaneskni ciklus *U potrazi za izgubljenim vremenom* u kojemu je pripovjedač zaokupljen prošlošću, prolaznošću te promišljanjem »izgubljenog« i »protraćenog« vremena, u trenutku kada se nalazi na rubu očaja, potonji smisao pronalazi u otkriću spisateljskoga poziva. Time shvaća da je »umjetničko djelo jedini način da opet nađe 'izgubljeno vrijeme'«:⁵⁰

⁴¹ MANGUEL, *Montanova bolest*, Edicije Božičević, Zagreb 2021., str. 237.

⁴² Annie ERNAUX, *Godine* (prev. Vlatka Valentić), OceanMore, Zagreb 2021., str. 217.

⁴³ *Isto*, str. 10.

⁴⁴ *Isto*, str. 213 – 214.

⁴⁵ *Isto*, str. 200.

⁴⁶ BERTOŠA, *Trošenje života...*, str. 291.

⁴⁷ Marcel PROUST, *O čitanju*, Meandar, Zagreb 2004., str. 51.

⁴⁸ *Isto*, str. 37.

⁴⁹ BERTOŠA, *Trošenje života...*, str. 137.

⁵⁰ PROUST, *Pronađeno vrijeme* (prev. Vinko Tecilazić), sv. 2., Zora, Zagreb 1977., str. 16.

Pravi život, život naposljetku otkriven i rasvijetljen, stoga jedini život zbiljski proživljen, jest književnost: onaj život koji u izvjesnom smislu svakoga trenutka prebiva u svim ljudima kao i u umjetniku. (...) Samo pomoću umjetnosti možemo izići iz sebe, znati što netko drugi vidi od tog svemira koji nije isti kao naš, čiji bi nam pejzaži mogli ostati nepoznati kao pejzaži na Mjesecu.⁵¹

Upravo se u njegovoj predanosti knjigama – koje su ga od najranije dobi ispunjavale opčinjenošću i ushićenjem, rasvijetlile smisao njegova života te pokretale vrtlog sjećanja i razmišljanja s pomoću asocijacija – može uočiti sličnost s odnosom Miroslava Bertosa prema literaturi u kojoj je pronašao onu životnu stazu koja ga je vodila »kroz vrijeme opstojnosti«:

Nakon toga središnjeg uvjerenja, koje me je, dok sam čitao, izazivalo da se u potrazi za istinom krećem iznutra prema van, dolazila su uzbuđenja što su izvirala iz djelatnosti u kojoj sam sudjelovao, jer su ta poslijepodneva bila ispunjenija dramatskim događajima nego što je možda nečiji čitav život. (...) kad nas njegova knjiga uznemiruje poput sna, ali jasnijeg nego što je onaj kad spavamo i s jačim tragom u pamćenju od njega, tada taj pisac raskida u nama lanac svih radosti i svih muka za koje bi nam u životu trebale godine (...)»⁵²

Opsjednutost knjigom začarala me poput duboka sna, prevarila mi je opčinjene uši, zbrisala mi je taj zlatni zvuk s azurne plohe tišine.⁵³

Kao što se u Proustovu romanu spoznaje da se prošlost može prizvati »pamćenjem tijela« (koje pamti i zbivanja i emocije), pomoću kratkih bljeskova nehotičnoga sjećanja, tako i prof. Bertosa progovara o povijesti sjećanja koju svatko nosi u sebi. Prisjećanje nam dakle »ne donosi samu prošlost, već samo prisutnost u duhu svijeta koji je zauvijek nestao«⁵⁴ jer ona je izgubila potpunu čvrstoću.

Kako bi dubinski prodro u kompleksnost Proustove proze – koja ga u adolescentskoj dobi nije ispunjavala nekim posebnim ushitom jer njegov je interes tada bio usmjeren prema egzistencijalističkim temama – Miroslav Bertosa u svojoj 85. godini iznio je zamisao o pisanju oproštajne knjige prožete vlastitim čitateljskim dojmovima, čiji bi naslov glasio *Walsorymov sindrom: čitanje Marcela Prousta u potrazi za krhotinama sjećanja*, no ta je ideja, nažalost, ostala neostvarena:

Oko polovice ožujka 2022. (...) ugledao sam komplet romana Proustova ciklusa *U potrazi za izgubljenim vremenom* i pomislio kako bi to mogla postati posljednja

⁵¹ Isto, str. 13.

⁵² ISTI, *Combray* (prev. Svevlad Slamnig), SysPrint, Zagreb 1997., str. 77 – 78.

⁵³ ISTI, *Combray*..., str. 80.

⁵⁴ »Autobiography is not simple repetition of the past as it was, for recollection brings us not the past itself but only the presence in spirit of a world forever gone.« Georges GUSDORF, »Conditions and Limits of Autobiography«, u: James OLNEY (ur.), *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1980., str. 38.

lektira u životu. Ujedno i posljednji pokušaj da zabilježim svoje čitateljske dojmove prije negoli me surove životne okolnosti odvoje od mojih knjiga. *Lector Ludens* i *Scriptor Ludens* ostvarili bi ponovno, ujedno i oprostajno, čitanje.⁵⁵

Odjednom sam spoznao da tematski već osmišljenu i u nizu mentalnih skica temeljito razrađenu strukturu knjige *Walsorymov sindrom: čitanje Marcela Prousta u potrazi za krhotinama sjećanja*, neću moći napisati! (...) Snažno je u prvi plan izbila misao kako su preostale duševne snage preslabe za ostvarivanje planirane knjige. Sve mora biti dovršeno unutar korica ove knjige.⁵⁶

***

Budući da je Miroslav Bertoša u raznim tuđim tekstovima prepoznavao vlastite misao-ne sklopove, ukazuje na »svenazočnu snagu književnosti« koja »pridonosi otkrivanju, prepoznavanju i oblikovanju čitateljskih duša...«⁵⁷ Pročitani intelektualno pokretački tekstovi vrhunskih pisaca koji su proizveli lavinu asocijacija pridonijeli su stvaranju »mentalnog amalgama« koji je tijekom *trošenja života* postao dijelom njegove osobnosti. Krećući se u »životnome polju mogućeg« i vodeći »mentalne duele s *Prirodom*«, u svakoj je prilici težio pronalaženju iskre mentalne opstojnosti prepuštajući se gorljivo intelektualnome vježbanju, »čak i onda kada nam godine sve više sužuju nekadašnja prostranstva«.⁵⁸

U jednom kutku svijesti uspijevam nazrijeti vrh ledenoga brijega u kojem se krije pravi razlog pisanja ove knjige, kao i način na koji je nastajala nakon tragična iščeznuća s ekrana računala gotovo dovršena teksta one kobne subote, 15. siječnja 2022. Tri sam dana bio ispunjen tugom, a onda sam u utorak 18. siječnja počeo svakodnevno pisati po jednu novu stranicu – od prve pa dalje! – kako bih nadoknadio gubitak, pokazao čvrstoću volje i stekao rutinu vježbanja intelekta protiv demencije! Jer ako mi je tijelo počelo otkazivati poslušnost i naočigled sve više propada, neću olako dopustiti da se to dogodi i s duševnom stranom mojega preostalog bića u godinama koje sve pred sobom gaze...⁵⁹

Iako je strukom bio povjesničar, upravo je u čitanju književnih djela nalazio poticaje za minuciozno istraživanje arhivskih vrela, tragajući za iznenađujućim i dramatičnim pričama koje su ponekad uspijevale nadići maštu samih pisaca. O tome svjedoči i citat: »Živim starost kao povjesničar i umrijet ću kao povjesničar, no oduvijek sam stvarnost i svoju nutrinu proživljavao s ushitom i u vrlo širokim duševnim svjetovima i mentalnim ozračjima.«⁶⁰ Kako bismo u potpunosti proniknuli u slojevitost i bogatstvo njegova stvaralačkog univerzuma, potrebno je spoznati i razumjeti njegov istančan književni *alter*

⁵⁵ BERTOŠA, *Trošenje života...*, str. 151.

⁵⁶ *Isto*, str. 470.

⁵⁷ *Isto*, str. 275.

⁵⁸ *Isto*, str. 422.

⁵⁹ *Isto*, str. 420.

⁶⁰ *Isto*, str. 268.

ego, jezični senzibilitet i neraskidivu povezanost s tekstom koji je za njega predstavljao intelektualni spoznajni let prostranstvima literarne ekstaze i svojevrsne avanture duha: »U mojemu *Knjigogradu* živio sam i umrijet ću – duhom uspravan.«⁶¹ Sve do kraja svojega životnog putovanja zanosno se prepuštao nepovratnome svijetu knjiga, stoga se nedvojbeno može poistovjetiti s mišlju francuskoga filozofa i teoretičara književnosti Rolanda Barthesa: »Knjiga stvara smisao, smisao stvara život.«⁶²

Samanta Paronić

---

⁶¹ ISTI, »Dnevnik intimnog čitanja...«, str. 517.

⁶² Roland BARTHES, *Užitak u tekstu koji slijedi Varijacije o pismu* (prev. Zvonimir Mrkonjić et al.), Meandar, Zagreb 2004., str. 130.